

DEWOCJONALIA BAROKOWE ODKRYTE NA CMENTARZYSKU PRZY KOŚCIELE ŚW. PIOTRA I PAWŁA NA OSTROWIE TUMSKIM WE WROCŁAWIU

Podczas prac prowadzonych na nowożytnym cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła odkryto liczne elementy wyposażenia pochówków: kilka wianków lub ich elementów, kilkanaście medalików, które wraz z paciorkami kościanymi i szklanymi (prawie 400 sztuk), oraz krzyżykami wchodziły zazwyczaj w skład różańców. Ponadto, z grobów pochodzą części stroju i przedmioty osobiste. Prze-

znaczenia niektórych z nich nie udało się określić, nie wykluczone też, że pojedyncze zabytki dostały się do grobów wraz z ziemią, którą zasypiano trumny (zestawienie wyposażenia grobowego por. Pankiewicz, Marcinkiewicz, artykuł w tym tomie).

Bogaty i bardzo ciekawy zbiór znalezisk pochodzących z grobów zachęcił nas do szczegółowego opracowania tych zabytków.

1. RÓŻAŃCE I PACIORKI

Paciorki, które uznano za części składowe różańców, odkryto w 9 grobach (nr 1, szkielet 2; nr 4, szkielet 3; nr 7; nr 8, szkielet 4; nr 14; nr 15, szkielet 1 i szkielet 2; nr 22; nr 29) (ryc. 1, 2). Na to, że zachowane paciorki były elementami sznurów modlitewnych wskazuje ich usytuowanie w grobach, gdyż znajdowane były one przy rękach zmarłych (por. Pankiewicz, Marcinkiewicz, artykuł w niniejszym tomie, ryc. 5, 8, 11, 12, 15, 16), oraz współwystępowanie paciorków z krzyżykami i medalikami. W przypadku niektórych pochówków różańce zachowane były w takim stanie, że czytelny był ich układ, niekiedy zachowały się nawet fragmenty łańcuszków. Zestawy paciorków, medalików i krzyżyków lub wyłącznie paciorków, które tworzyły w miarę kompletne różańce, odkryto w grobach nr: 1 (szkielet 2 – ryc. 1a), 4 (szkielet 3 – ryc. 1b), 7 (ryc. 1c), 8 (szkielet 4 – ryc. 1d), 14 (ryc. 1e), 22 (ryc. 2a) 15 (szkielet 1 – ryc. 2b i szkielet 2 – ryc. 2c). Ponadto w grobie nr 29 stwierdzono obecność kilkunastu paciorków, zapewne stanowią fragmenty zdekompletowanego różańca (ryc. 2d).

Na 9 odkrytych sznurów modlitewnych, 8 wykonano głównie z paciorków kościanych, często łączonych z paciorkami szklanymi (ryc. 1d, e, 2a), krzyżykami (ryc. 1, 2a, c; katalog – różańce nr: 1–7) i medalikami (ryc. 1a, c, d, 2c; katalog – różańce nr: 1, 3, 4, 7, 8). Niekiedy, jak w przypadku znaleziska z grobu 4, różańce składały się wyłącznie z elementów kościanych (ryc. 1b; por. katalog – różańce). Zdecydowana większość różańców wykonana była z paciorków kościanych, które jak się wydaje były produkowane na miejscu (por. Jaworski, artykuł w niniejszym tomie). Z paciorków szklanych formowano najczęściej krzyżyki (por. katalog – krzyżyki), rzadziej całe koronki. Ośrodkiem ich wytwórczości na potrzeby produkcji różańców były już od poł. XV lub XVI w. pobliskie Czechy (Laszczak 2006, s. 111; Omelka, Řemounová 2008, s. 898–902). Bardzo prawdopodobne, że odnaleziony na Ostrowie Tumskim egzemplarz, jest importem właśnie z tego terenu.

Odkryte sznury modlitewne miały układ dość podobny do współczesnych, jednak nie były iden-

Ryc. 1. Wrocław, ul. Katedralna 4. Różańce: a – grób nr 1 (szkielet 2),
b – grób nr 4 (szkielet 3), c – grób nr 7, d – grób nr 8 (szkielet 4), e – grób nr 14

Fig. 1. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Rosaries: a – grave No 1 (skeleton 2),
b – grave No 4 (skeleton 3), c – grave No 7, d – grave No 8 (skeleton 4), e – grave No 14

tyczne. Różańce odmawiane obecnie, składają się pięciu dziesiątek paciorków podstawowych (*Ave Maria*) oddzielonych od siebie pojedynczymi, często większymi paciorkami (*Paternoster*). Składają się one na pętlę różańcową. Pętlę spina zazwyczaj (nie zawsze) medalik z inskrypcją *IHS*, niżej znajduje się sznur składający się pięciu paciorków – dwóch *Paternoster* i, umieszczonych pomiędzy nimi, trzech

Ave Maria. Na końcu sznura znajduje się krzyżyk. W typowej koronce znajdują się zatem 53 paciorki *Ave Maria* i 6 *Paternoster*. W każdym z egzemplarzy, znalezionych przy ul. Katedralnej 4, można było wydzielić zwykłe paciorki, oraz okazy większe, specjalnie profilowane lub innej barwy, oddzielające każdy rząd „dziesiątek” (ryc. 1, 2). Układ paciorków w grobie, a przede wszystkim ich liczba, może

Ryc. 2. Wrocław, ul. Katedralna 4. Różańce: a – grób nr 22,
b – grób nr 15 (szkielet 1), c – grób nr 15 (szkielet 2), d – grób nr 29

Fig. 2. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Rosaries: a – grave No 22,
b – grave No 15 (skeleton 1), c – grave No 15 (skeleton 2), d – grave No 29

wskazywać jednak na to, że schemat „dziesiątek” traktowano dość dowolnie. W przypadku różańców z grobów nr 7, 8 i 14 liczba koralików nie odbiegała znacząco od przepisowych 59 sztuk (ryc. 1c-e). Nieznaczny ich niedobór, w grobach nr 8 i 14, tłumaczyć można zniszczeniem jam przez młodsze pochówki lub zagubieniem paciorków w czasie eksploracji. Znacznie więcej elementów brakowało różańcom z grobów nr 15 (szkielet 1 i 2) i 29 (ryc. 2b-d). Także w tym przypadku można byłoby podejrzewać, że część paciorków przepadła, niepokoi jednak obecność 8 (zamiast 6) paciorków typu *Paternoster* w grobie nr 15 (szkielet 1 – ryc. 2b). Ich nadmiar (po 7 sztuk) stwierdzono też w grobie nr 1 (szkielet 2 – ryc. 1a) oraz grobie nr 22. W tym ostatnim pochówku także paciorków *Ave Maria* było zbyt dużo (59 sztuk – ryc. 2a).

Różnice między różańcami współczesnymi, a koronkami barokowymi odkrytymi przy ul. Katedralnej 4, obserwujemy także w układzie pętli i sznura. Podział na te elementy jest wyraźnie czytelny w różańcach pochodzących z cmentarzyska przy kościele św. Piotra i Pawła. Sznury okazów z ul. Katedralnej, w przeciwieństwie do współczesnych, zazwyczaj zakończone były jednak medalikami, nie krzyżyka-

mi. Krzyżyki znajdują się tuż nad medalikami (ryc. 1a, 1c), na złączeniu pętli i sznura (ryc. 2a), lub po prostu na sznurze (ryc. 1d, e; 2b). W pojedynczych przypadkach krzyżyk (nie medalik) stanowił zakończenie różańca (ryc. 1b; 2a). Na niektórych różańcach kilka krzyżyków rozłożonych było w różnych miejscach (ryc. 2a, katalog – krzyżyki nr: 6–8). Układ najbardziej podobny do współczesnego ma różaniec z grobu nr 4 (szkielet 3). Zakończony był on krzyżykiem, zaś przejście między sznurem a pętlą stanowiła ozdobna plakietka kościana, kształtem nieco przypominająca współczesne medaliki różańcowe (ryc. 1b). Klasycznej koronki nie odpowiadała natomiast zbyt mała liczba paciorków tego różańca.

Na podstawie przytoczonych przykładów wydaje się, że wygląd barokowych sznurów modlitewnych, znalezionych przy ul. Katedralnej, nie musiał odpowiadać dokładnie współczesnemu. Wśród wczesnych przykładów różańców, datowanych na wiek XV, znane są proste koronki składające się z 10 paciorków, standardowe z 5 dziesiątkami (59 paciorków), ale także bardziej rozbudowane – liczące sobie po 63, 72–73 a nawet 165 paciorków (15 dziesiątek i 15 większych sztuk) (Laszczak 2006, s. 114, 124,

140, 157, 183; Saczyńska 2011, s. 50–53, 57–60). W XVII w. spotykane były także sznury modlitewne liczące 6 lub 7 dziesiątek (Laszczak 2006, s. 100; Omelka, Řemounová 2008, s. 891). Również wizerunki na epitafiach renesansowych i barokowych przedstawiają różne warianty różańców¹.

Jak wspomniano, część różańców odkrytych przy kościele św. Piotra i Pawła zakończona była medalikami, nie krzyżykami. Znaleźiska z innych stanowisk potwierdzają, że tego typu układy koronek pojawiały się w tym czasie (Omelka, Řemounová 2008, s. 895; Wachowski 2010, s. 168–169, ryc. 4). Nie do końca jasne pozostaje natomiast, czy medaliki znajdowane w grobach, w których nie stwierdzono obecności paciorków, lub występowały one pojedynczo, także mogły pierwotnie wchodzić w skład różańców. Wskazywać może na to ułożenie niektórych z nich w sposób analogiczny do różańców – przy rękach lub miednicy zmarłego (medaliki z grobów nr 16 i 25). Nie można wykluczyć, że pierwotnie stanowiły one element różańca wykonanego z surowców które nie zachowały się. Zarówno źródła archeologiczne, jak i pisane, potwierdzają także przykłady wykonywania różańców z nasion i drewna (Omelka, Řemounová 2008, s. 897; Młyńska 2009, s. 44). Z drugiej strony, ze zbioru koronek znalezionych w czasie badań przy ul. Katedralnej, znane są także egzemplarze, których nie tylko paciorki, ale i łańcuszki wykonane były z surowców trwałych (ogniwek z brązu), zachowanych niekiedy do dnia dzisiejszego. Resztki łańcuszków znaleziono w grobach nr: 1 (szkielet 2), 14 i 22 (ryc. 2a). Znaleźiska te są o tyle ciekawe, że upowszechnienie tego typu rozwiązań w koronkach różańcowych, datuje się dopiero na schyłek XVIII w.

(Omelka, Řemounová 2008, s. 897), zaś egzemplarze z Katedralnej datować można na wiek XVII.

Problematyczna jest również obecność w jednym z grobów paciorków, o formie analogicznej do różańcowych, ale umieszczonych nie przy rękach, czy miednicy, ale przy głowie zmarłej osoby. Nie można wykluczyć, że stanowiły one element ozdoby głowy, nie związany z religijnością, jednak bardziej prawdopodobne jest, że zmarła miała różaniec zawieszony na szyi, co niekiedy także było praktykowane (zwłaszcza wśród kobiet) w okresie nowożytnym (Laszczak 2006, s. 110, 163–164; Omelka, Řemounová 2008, s. 896).

Analizując obecność różańców w grobach na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła nie stwierdzono, aby były one typowe tylko dla grobów kobiecych lub męskich. Charakterystyczna dla stanowiska jest natomiast dość wysoka frekwencja przedmiotów tego typu, gdyż na około 50 pochówków (35 jam grobowych) odkryto co najmniej 9 różańców. Podobna (choć nieco niższa) częstotliwość znajdowania zespołu paciorków stanowiących części całej koronki, cechuje niektóre cmentarzyska z terenu Czech. Przykładowo, na nekropoli przy kościele św. Jana v Oboře na 906 pochówków przypadały przynajmniej 74 sznury różańcowe (Omelka, Řemounová 2008, s. 887, 904). Znacznie rzadziej całe (lub dające się zrekonstruować) różańce występują na terenie ziem polskich. Na cmentarzysku w Maniowach na Podhalu, gdzie odkryto około 2000 grobów, różańce wystąpiły zaledwie w 14 z nich (Chudzińska 1998, s. 10–11). Na innych stanowiskach, wzmiankowane są one w pojedynczych egzemplarzach, lub nie ma informacji o tego typu odkryciach.

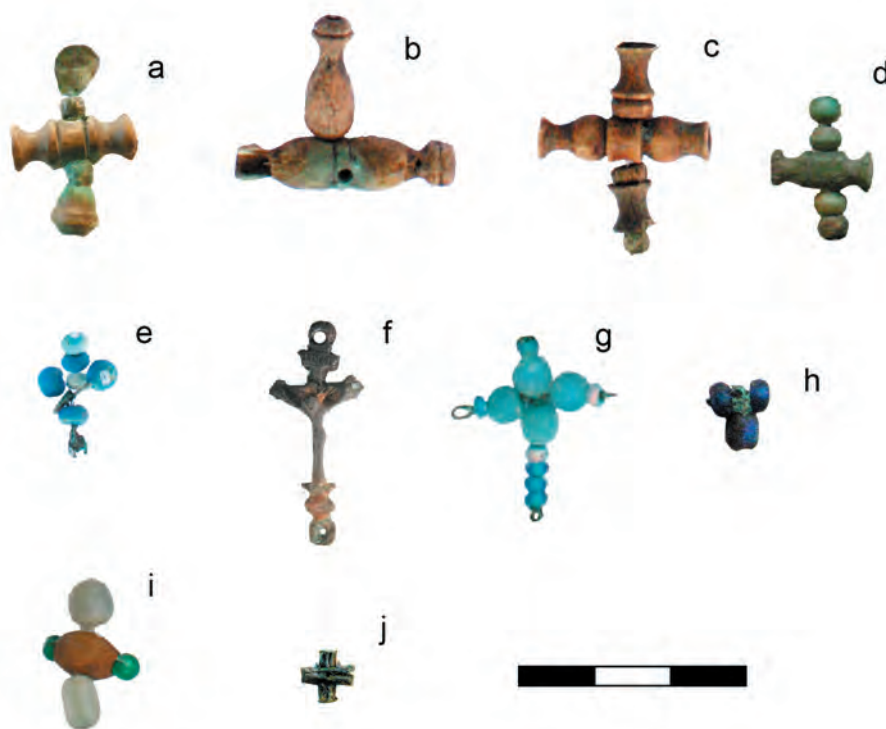
2. KRZYŻYKI

Wśród krzyżyków odkrytych na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła najczęściej występowały egzemplarze wielodzielne, uformowane z profilowanej kości, stanowiącej ramię poprzeczne, i paciorków ułożonych prostopadle do niej (ryc. 3a–d). O powszechnym użyciu tego typu krzyżyków świadczą analogiczne znaleźiska 32 takich okazów na cmentarzysku przy kościele św. Jana v Oboře w Pradze (Omelka, Řemounová 2008, s. 918–935).

Ich obecność w lokalnym środowisku śląskim potwierdzają natomiast wyobrażenia z płyt nagrobnych (wzmiankowane już epitafium w katedrze) oraz znaleźiska z klasztornej krypty cysterskiej w Lubiążu (Witkowski 1989, ryc. 3). Jako zakończenie różańca, na cmentarzysku przy ul. Katedralnej, tylko w jednym przypadku wystąpił krzyżyk odlewany (ryc. 3f, katalog – krzyżyki, nr 6). Tego typu okazy notowane są natomiast na innych stanowiskach śląskich (Witkowski 1989, s. 48, ryc. 9).

Wszystkie krzyżyki odkryte w obrębie cmentarzyska przy ul. Katedralnej 4 wchodziły w skład różańców. Jako samodzielne zawieszki są one zaś spotykane na innych nekropoliach z terenu Śląska (Witkowski 1989, ryc. 21; 1990, s. 43, 52; ryc. 21, 25;

¹ Płyta nagrobna umieszczona przy zachodnim wejściu do katedry wrocławskiej wyobraża kobietę, zmarłą w 1620 r., trzymającą w dłoniach książeczkę do nabożeństwa i różaniec złożony z 10 dziesiątek, przedzielonych większymi paciorkami i zakończony krzyżykiem, ale bez wyodrębnionego sznura.

Ryc. 3. Wrocław, ul. Katedralna 4. Krzyżyki: a – grób nr 1 (szkielet 2), b – grób nr 4 (szkielet 3), c – grób nr 7, d – grób nr 8 (szkielet 4), e – grób nr 14, f – grób nr 22, g – grób nr 22, h – grób nr 22, i – grób nr 15 (szkielet 2), j – grób nr 29

Fig. 3. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Crosses: a – grave No 1 (skeleton 2), b – grave No 4 (skeleton 3), c – grave No 7, d – grave No 8 (skeleton 4), e – grave No 14, f – grave No 22, g – grave No 22, h – grave No 22, i – grave No 15 (skeleton 2), j – grave No 29

Furmanek, Michnik 2004, s. 405–407, 415–416), pozostałych regionów ziem polskich (Białobłocki 1992, s. 161, 164–168; Rostkowska 1996, katalog nr 7, 8, 14; Chudzińska 1998, tabela 2, tabl. VI, VIII–XX;

Trawicka 2007, s. 62–65; Młyńska 2009, s. 46–47) a także Czechach (Omelka, Řemounová, Šlancarová 2009, 2010; Čiháčková, Omelka, Řemounová 2011, s. 1032–1033).

3. MEDALIKI

Medaliki są najczęstszym elementem wyposażenia grobowego na cmentarzystku przy kościele św. Piotra i Pawła. W 35 jamach grobowych, kryjących szczątki około 50 zmarłych, wystąpiło 16 egzemplarzy, ponadto 3 okazy to znaleziska luźne z terenu cmentarza.

Wszystkie medaliki wrocławskie wykonane są z brązu. Swego rodzaju wyjątkiem są tylko dwa egzemplarze, z szybkami ujętymi w brązowe obramienia. Pozostałe wykonane są techniką odlewu, czasami cyzelowane (okazy najlepsze artystycznie, być może roboty włoskiej) i odlewu ażurowego (dwa przykłady), lub poprzez wybite przedstawień na dość cienkiej blaszce (i tych jest najwięcej). Kształty medalików także są zróżnicowane (ryc. 4, 6). Najwięcej jest owalnych (14), są też dwa okrągłe. Pojedyn-

czo wystąpiły: dość archaiczna forma ostroowalna (jeszcze o tradycji średniowiecznej) i wieloboczna (prostokąt o ściętych narożach), która wydaje się być typowa szczególnie dla medalików XVII-wiecznych. Spora część z odkrytych medalików wrocławskich podwieszona była do różańców, ale wydaje się, że były wśród nich i takie, które być może wkładano zmarłym do rąk.

Wśród wyobrażeń ikonograficznych wrocławskich medalików, najwięcej zdobiących i wypełniających je przedstawień poświęconych jest Chrystusowi i Najświętszej Marii Pannie. Odkryto 5 medalików z przedstawieniami ukazującymi konającego na krzyżu Jezusa (ryc. 4a–e). W przypadku dwóch z nich, zgodnie ze starą tradycją ikonograficzną, po bokach krzyża, widnieją wyobrażenia słońca i księżyca.

Ryc. 4. Wrocław, ul. Katedralna 4. Medaliki: a – grób nr 15, szkielet 2; b – wykop XI, ar 3, ćw. A, warstwa 2; c – grób nr 1, szkielet 3; d – grób nr 16; e – grób nr 7; f – grób nr 9; g – grób nr 29; h – grób nr 25; i – wykop XI, ar 3, ćw. A, warstwa 2; j – grób nr 29

Fig. 4. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Medallions: a – grave No 15, skeleton 2; b – trench No 11, are 3, quarters A, layer 2; c – grave No 1, skeleton 3; d – grave No 16; e – grave No 7; f – grave No 9; g – grave No 29; h – grave No 25; i – grave No 16; i – trench No 11, are 3, quarters A, layer 2; j – grave No 29

Tło wypełnia taka sama w obu wypadkach łacińska modlitwa (ryc. 4a, b). Choć podobieństwo obu egzemplarzy jest uderzające, szczegóły wykonania są jednak różne. Na kolejnych trzech scenach Ukrzyżowania przedstawiono asystujące Chrystusowi, postacie stojących przy krzyżu: Matki Najświętszej i św. Jana Ewangelisty (ryc. 4c–e).

Do medalików, często spotkanych na cmentarzyskach datowanych na XVII–XVIII w., należą także dwa, bardzo do siebie podobne okazy, zapewne włoskiej roboty, zawierające umieszczone dwustronnie, antykizujące, profilowe popiersia Chrystusa i Marii, w ujęciu wywodzącym się z tradycji sztuki włoskiego renesansu, nawiązującym jednocześnie do klasycyzującego nurtu w baroku włoskim (ryc. 4 f–g). Medaliki tego typu znane są także z innych stanowisk Europy Środkowej (Trawicka 2007, nr 2022, 2027; Chudzińska 1998, tabl. XXVIII). Najbliższą (pod względem terytorialnym) analogią do egzemplarzy z Ostrowa Tumskiego jest wykonany z wosku medalion odkryty na pobliskim cmentarzysku na Zatumiu (Wojcieszak 2010, s. 17–18, ryc. 11, 12).

Spośród 19 medalików znalezionych, w przebadanej części cmentarza przy kościele Piotra i Pawła, aż cztery egzemplarze, czyli ponad 20% całości zbioru, przedstawiają łaskami słynącą, romańską (datowaną na początki XIII w.) figurkę, pochodzącą z Barda (ryc. 4e, h–j). Miasto to, leżące około 70 km na południe od Wrocławia, przy granicy Śląska i Ziemi Kłodzkiej, w miejscu, w którym Nysa Kłodzka przebiega się przez Góry Bardzkie, jest jednym z największych, znanych już od czasów średniowiecza, ośrodków pielgrzymkowych na Śląsku.

Tak, relatywnie duża frekwencja bardzkich pamiątek pątniczych, na wrocławskim cmentarzu użytkowanym w XVII stuleciu nie dziwi. Z początkiem XVII w. jezuici z Kłodzka, odzyskali przetrzymywaną od 1577 r. w klasztorze cysterskim w pobliskim Kamieńcu Żąbkowickim, cudami słynącą, figurkę Matki Boskiej Bardzkiej i przenieśli ją z powrotem do kościoła pielgrzymkowego w Bardzie. Wówczas nastąpił nowy okres rozkwitu tamtejszego ośrodka pątniczego, popieranego również przez dwór Habsburgów (Knauer 1917; Klapper 1922; Chrzanowski 1980, s. 20 n.; Staffa (red.) 1993, s. 47; Kapustka 2011, s. 98–101). Zwłaszcza po wizycie w Bardzie w 1611 r., króla Węgier (od 1608 r.) i Czech (od 1611 r.) Macieja Habsburga, od 1612 r. cesarza, ośrodek ten stał się głównym celem pielgrzymek katolików z Dolnego Śląska, Ziemi Kłodzkiej oraz przyległych terenów Moraw i Czech. Obok inwestycji budowlanych, związanych z rozbudową ośrodka (budowa kalwarii i kaplicy górskiej) oraz nastawio-

Ryc. 5. Wizerunek Matki Boskiej Bardzkiej według grafiki Wolfganga Kiliana

Fig 5. The Blessed Virgin Mary of Bardo according to Wolfgang Kilian's graphics

nych na obsługę ruchu pielgrzymkowego (liczne karczmy i zajazdy), w Bardzie w XVII w. rozwinęła się wytwórczość drobnych atrybutów i wydawnictw o charakterze dewocyjnym, z których najbardziej cenionymi były miedzioryty przedstawiające Matkę Boską Bardzką (m.in. sztychy W. Kiliana wg rysunków C. Vettera). Być może nieco mniej „prestizową” kategorią akcesoriów religijnych były metalowe medaliki, ale zapewne ta grupa bardzkich dewocjonaliów była najpopularniejszą, i najbardziej masowo nabywaną pamiątką odbycia pielgrzymki do Barda.

W XVII w., największe doroczne pielgrzymki docierały do Barda z tradycyjnie katolickiej Nysy i Kłodzka (Chrzanowski 1980, s. 22), trzecią „siłą” byli najpewniej pątnicy z Wrocławia. Przypuszczać należy, że śladem tych pielgrzymek jest zbiór czterech medalików bardzkich z siedemnastowiecznej nekropoli na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Potwierdzeniem tego zdaje się być wizerunek Madonny bardzkiej, stanowiący awers jednego z tych medalików. Wykonany techniką reliefu i umieszczony za szkłem, oparty jest wiernie o pierwotny graficzny, czyli ukazujący figurkę z Barda miedzioryt z 1655 r., zamówiony w Augsburgu u tamtejszego słynnego grafika Wolfganga Kiliana, wykonany przezeń według dostarczonego mu ze Śląska rysunku Christiana Vettera (por. ryc. 4e i 5). Zdobi on zamówioną przez cystersów z Kamieńca Żąbkowickiego i Barda, a wydaną w tymże 1655 r. w Pradze, książkę znakomitego

Ryc. 6. Wrocław, ul. Katedralna 4. Medaliki: a – grób nr 8, szkielet 4; b – grób nr 1, szkielet 2; c – grób nr 25, szkielet 2; d–e – grób nr 29; f – grób nr 15, szkielet 1; g – grób nr 16; h – grób nr 29; i – wykop IX, ar 2, ćw. A, warstwa 1

Fig. 6. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Medallions: a – grave No 8, skeleton 4; b – grave No 1, skeleton 2; c – grave No 25, skeleton 2; d–e – grave No 29; f – grave No 15, skeleton 1; g – grave No 16; h – grave No 29; i – trench No 9, are 2, quarters, layer 1

czeskiego jezuita i literata Bohuslava Balbina, pt. *Diva Wartensis seu Originis et miracula magnae Dei hominumque Matris Mariae* (Chrzanowski 1980, s. 15, 26; Kapustka 2011, s. 98–99). Powszechność kultu Matki Boskiej Bardzkiej na Śląsku w XVII w.

poświadcza także znalezisko medalika z jej wizerunkiem w krypcie kościoła cystersów lubiąskich (Witkowski 1989, s. 52; 1990, s. 44).

Wyobrażeniom Matki Boskiej z Barda towarzyszy najczęściej (w trzech z czterech poświęconych

Madonnie medalików) przedstawienie Świętej Rodziny. Dwukrotnie są to przedstawienia identyczne – w narracyjnej scenie powrotu Dzieciątka Jezus, Jego Matki i św. Józefa z ucieczki do Egiptu (ryc. 4h, i). Trzeci z medalików przedstawia natomiast Świętą Rodzinę, gdy Maria i św. Józef prowadzą za rączki małego Jezusa, nad którym unosi się Duch Święty, a z nieba wylania się Bóg Ojciec (ryc. 4j). Jest to, dość popularny w czasach baroku, typ przedstawienia zwany Dwoma Trójcami: Boską i Ludzką (Ziemią, Stworzoną), wypracowany w kręgu jezuitów belgijskich, dla których pierwsze tego typu przedstawienia stworzył na początku XVII w. antwerpski grafik Hieronimus Wierix (zm. 1619). I właśnie na grafice Wierixa oparte jest też przedstawienie Dwóch Trójc na odkrytym we Wrocławiu bardzkim medaliku (por. *Hollstein's...* 2003, s. 143, nr 770). Przedstawienie to wiąże się także z propagowanym coraz bardziej w XVII w. przez jezuitów i cystersów, kultem św. Józefa – Oblubieńca Najświętszej Marii Panny i Opiekuna Zbawiciela. Ważnymi ośrodkami kultu tego świętego stają się cysterskie klasztory w Lilienfeld w Austrii i w Krzeszowie na Śląsku. W sąsiadującej ze Śląskiem Wielkopolsce, już co najmniej od ok. 1660 r., czczono św. Józefa w kaliskiej kolegiacie Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, gdzie znajduje się obraz Świętej Rodziny, dzieło malarza wielkopolskiego, zapewne poznańskiego, oparty wiernie na tej samej grafice Hieronima Wierixa. Identyfikacyjny, jak odkryty we Wrocławiu, medalik z Madonną Bardzką i Świętą Rodziną, w typie Dwóch Trójc, odkryty został wcześniej w krypcie kościoła cysterskiego w Lubiążu (Witkowski 1989, s. 52; 1990, s. 44).

Trochę zastanawia, dlaczego w zespole medalików wrocławskich nie ma żadnego, pewnie zaświadczonego egzemplarza, z leżących już na Ziemi Kłodzkiej Wambierzyc, uważanych dziś za największy w regionie dolnośląskim ośrodek kultu maryjnego. Można to próbować wyjaśnić w dwojaki sposób. Wambierzycycki ośrodek pątniczy, mający, podobnie jak bardzki, średniowieczną metrykę, nastawiony był przez niemal cały okres swojego funkcjonowania (praktycznie do XX w.), przede wszystkim na pątników z Ziemi Kłodzkiej i wschodnich Czech (Hatscher 1870, *passim*, Mitkowska 1984, *passim*). Docierający tam Ślązacy stanowili, przynajmniej do XVIII w., zdecydowaną mniejszość. Zasadniczym powodem absencji na XVII-wiecznym cmentarzu wrocławskim dewocjonaliów wambierzycyckich jest jednak, naszym zdaniem, fakt, że przez blisko całe XVII stulecie wambierzycycki ośrodek pątniczy przeżywał wyraźny regres. Przejęta w 2. poł. XVI w. przez

protestantów świątynia została wprowadzie w 1628 r. (czyli w okresie trwania wojny trzydziestoletniej) odzyskana przez katolików, lecz w kolejnych latach wojny była jeszcze kilkakrotnie niszczona i plądrowana. Dopiero w kilka lat po wojnie, w 1651 r. odbyła się tu pierwsza procesja pielgrzymia, zaś rzeczywisty, ponowny rozkwit ośrodka nastąpił dopiero po 1678 r., gdy właściciel okolicznych gruntów (m.in. zamku w pobliskim Ratnie Dolnym), Daniel Paschasius Osterberger von Osterberg przystąpił do przebudowy kościoła pielgrzymkowego i budowy kompleksu kalwaryjnego mającego przypominać Jerozolimę (Mitkowska 1984, s. 25n.).

Dla mieszkańców Dolnego Śląska, nieco dalej, choć także istotnym ośrodkiem pielgrzymkowym, była zapewne czeska Praga. Świadectwem tego kierunku wypraw pątniczych może być piąty z medalików maryjnych (ryc. 6a). Przedstawia on, jeden z czeskich wizerunków kultowych Madonny z Dzieciątkiem, jakie powstawały na terenie Korony Św. Wacława od ok. 1400 do ok. 1500 r., i bywały uważane za cudowne. Najprawdopodobniej chodzi tu o obraz Madonny z katedry św. Wita w Pradze (obecnie w praskiej Galerii Narodowej), lub tzw. „Palladium Narodu Czeskiego”, czyli złożoną plaketkę miedzianą w jezuickim kościele pielgrzymkowym p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Starej Bolesłavi. Odwrocie tego medalika zdobi, dające się, ze względu na stan zachowania, z trudem odczytać przedstawienie figurki Praskiego Dzieciątka Jezus (ryc. 6a) – hiszpańskiej rzeźby woskowej z połowy XVI w., wystawianej od 1628 r. do dziś, w karmelickim kościele p.w. Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej na Małej Stranie w Pradze (Forbelský, Royt, Horyna 1992, s. 52, 72).

Atrybucji, w największym na ziemiach polskich, częstochowskim ośrodku pielgrzymkowym na Jasnej Górze, można doszukiwać się w jednym z wrocławskich medalików. Przedstawiono na nim, na awersie, dwóch siedzących pod palmą anachoretów egipskich – św. Pawła z Teb, Pierwszego Pustelnika i ojca monastycyzmu św. Antoniego Opat, zw. Wielkim (ryc. 4b). Spotkanie ich opisują żywoty obu świętych, a wydarzenie to miało miejsce w roku 341 na pustyni tebańskiej, tuż przed śmiercią św. Pawła. W sztuce naszej części Europy ukazywano je właśnie w kręgu zakonu paulinów (Gorys 2007, s. 49–51, 302–303). Zakon ten powstał w XIII wieku na Węgrzech, ale po zajęciu tych ziem przez Turków w XVI w. na czoło wśród klasztorów tego zakonu wysunął się jasnogórski klasztor w Częstochowie i jego filie w Małopolsce i Wielkopolsce (Kraków-Skałka, Wieluń, Wieruszów). Miała też Jasna Góra, już od

XIV w., swój klasztor filialny na Górnym Śląsku – w Łąkach koło Głogówka (Zbudniewek 2011, szp. 83–86). Stąd też z pewną ostrożnością wysunąć można przypuszczenie o częstochowskiej proveniencji wrocławskiego medalika. Ponadto wspomnieć należy, że św. Paweł Pustelnik jest głównym patronem zakonu paulinów, św. Antoni Wielki natomiast był m.in. patronem od zarazy, chorób skórnych, od ognia, zmagañ duchowych z szatanem, uważano go także za patrona grabarzy (Gorys 2007, s. 49). Wątpliwości dotyczące lokalizacji miejsca wykonania medalika, wynikają także z analogii zaobserwowanej na samym cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła. W obrębie nekropoli odkryto drugi egzemplarz z niemal identycznym przedstawieniem Ukrzyżowania na rewersie (ryc. 4a), który nie jest raczej wyrobem pochodzącym z Jasnej Góry.

Z tym ośrodkiem pielgrzymkowym wiąże się natomiast z pewnością medalik z Matką Boską Częstochowską² odkryty w czasie badań w Lubiążu (Witkowski 1989, s. 63; 1990, s. 50). Znalezione to zdaje się potwierdzać znaną z przekazów pisanych i kronik, tradycję pielgrzymowania z Dolnego Śląska do jasnogórskiej ikony już od czasów średniowiecza (Zbudniewek 2002, s. 423). Wrocławskie pielgrzymki do Częstochowy w XVII w. nie tylko nie zamarły, lecz wręcz przeciwnie, w okresie kontrreformacji daje się zauważyć wyraźny wzrost śląskiego ruchu pielgrzymkowego do klasztoru paulinów na Jasnej Górze (Urban 1982, s. 207–211; Zbudniewek 2002, s. 424–427).

Wzmiankowany już, drugi z medalików, który ma na rewersie wyobrażenie Ukrzyżowania z modlitwą w tle (ryc. 4a), na awersie przedstawia popiersie św. Kajetana Thiene, zmarłego w 1547 r., współzałożyciela i głównego patrona, powstałego w 1524 r. w Rzymie, Zakonu Kleryków Regularnych, zwanego powszechnie teatynami. Kolejne ważne klasztory teatynskie powstały w Wenecji i Neapolu, gdzie też w kościele San Paolo Maggiore spoczywają relikwie św. Kajetana, beatyfikowanego w 1629 r. A zatem, odkryty na wrocławskiej nekropoli św. Piotra i Pawła medalik pochodzi jeszcze z czasu przed kanonizacją św. Kajetana. Miała ona miejsce w roku 1671 (Gorys 2007, s. 210–211) a więc w rok po zamknięciu cmentarza! Nowy zakon rozprzestrzenił się szybko, najpierw na Bawarię, Czechy i Austrię. W 1662 r. powstał klasztor w Monachium, w 1663 w Pradze, a 1664 w Salzburgu (Gorys 2007, s. 211). Zapewne

więc z którejś z tych miejscowości, o ile nie bezpośrednio z Italii, omawiany medalik św. Kajetana dostał się do Wrocławia.

Italska proveniencja medalika skłania do zastanowienia, czy opisywany już egzemplarz z podobną sceną Ukrzyżowania na odwrocie, wykazujący także niemałe podobieństwo formalne (por. ryc. 4a i b), nie jest również wyrobem włoskim. Jeśli oba medaliki: jeden związany ze środowiskiem teatynów, drugi paulinów, są rzeczywiście wyrobami pochodzącymi z jednego warsztatu, oznaczałoby to, że ten ośrodek wytwórczy produkował na potrzeby różnych zakonów liczne, reprezentujące wysoki poziom technologiczno-artystyczny, dewocjonalia. Warsztat tego typu zapewne miał siedzibę w którymś z ważnych ośrodków religijnych Włoch, być może w samym Rzymie.

Ze środowiskiem franciszkańskim wiążemy natomiast medalik z przedstawieniem św. Franciszka z Asyżu, w momencie otrzymywania stygmatów na Górze Alwerni (ryc. 6b; Gorys 2007, s. 125–127). Do św. Franciszka zwanego Serafickim, odnoszą się uskrzydłone główki anielskie zdobiące obramienie tego medalika. *Per analogiam* przypuścić możemy, iż na bardzo zniszczonym odwrocie medalika znajdowało się zapewne wyobrażenie innego wielkiego franciszkanina – św. Antoniego Padewskiego z Dzieciątkiem Jezus, które ukazało mu się podczas wizji.

Medaliki św. Benedykta należą do najpowszechniej występujących na cmentarzyskach z XVII–XVIII w. z terenu Europy Środkowej (Białobłocki 1992, s. 161, katalog nr 6–11; Rostkowska 1996, katalog nr 1, 13; Chudzińska 1998, s. 23, 30–32, tabela 1–2; Omelka 2006, s. 146–151; Trawicka 2007, nr 2020; Młyńska 2009, s. 45, 47–49³). Ich popularność potwierdzają także znaleziska wrocławskie, w tym trzy pochodzące z cmentarzyska przy kościele św. Piotra i Pawła (ryc. 6c–e), oraz jeden z nekropoli przy kościele św. Macieja (Wachowski 2010, s. 168–169, ryc. 4). Spośród innych znalezisk śląskich, wymienić można dwa egzemplarze barokowe odkryte w Gliwicach, dalsze dwa w Opawie (Furmanek, Michnik 2004, s. 400–401, 412–413, ryc. 2:1, 2, 9:1, 2) oraz cztery w krypcie lubiąskiego kościoła cystersów. Cztery z medalików odkrytych w Lubiążu posiada tylko po jednej stronie typowy wizerunek św. Benedykta, po drugiej natomiast, przedstawienie cudownej figurki Madonny z Dzieciątkiem, przechowywanej w klasztorze benedyktyńskim w bawarskim

² Medaliki z Matką Boską Częstochowską należą do dość często spotykanych na ziemiach polskich. Katalog starszych znalezisk przedstawił Tadeusz Rewoliński (1887).

³ W pracy tej cytowana jest najobszerniejsza literatura dotycząca znalezisk medalików św. Benedykta na terenie ziem polskich.

Ettal (Witkowski 1989, s. 47, 51, 59–60, 63; 1990, s. 36, 43, 49–50).

Surowiec i technika wykonania (tłoczenie na cienkiej, najczęściej niezbyt dużej, blaszce) medalików św. Benedykta, znalezionych na cmentarzysku przy ul. Katedralnej 4, może wskazywać na to, że były one przeznaczone dla osób uboższych, których nie stać było na zaopatrzenie grzebanych krewnych w dewocjonia o wyższym poziomie artystycznym. Takie spostrzeżenie, może pośrednio poświadczać również bardzo zły stan zachowania tych medalików, sugerujący że wykonano je z brązu kiepskiej jakości, a także fakt, iż nie stwierdzono, aby w obrębie

badanej przez nas nekropoli medaliki św. Benedykta wchodziły w skład różańców.

Prawidłowości tej nie zaobserwowano jednak na innych stanowiskach, na których medaliki św. Benedykta występowały z paciorkami czy całymi różańcami (np. Omelka 2006, s. 145; Wachowski 2010, s. 168–169, ryc. 4). Tradycję podwieszania tych medalików do różańców potwierdzają też przekazy pisane (Hiżycki 2001, s. 12). Ogromna popularność medalików św. Benedykta pozwała jednak przypuszczać, że stanowiły one element wyposażenia grobowego dla osób wywodzących się z różnych kręgów społecznych.

4. WIANKI

Wianki znaleziono w czterech grobach: nr: 3, 11, 24 i 34 (por. katalog – wianki). Ze względu na delikatne tworzywo, z którego zostały one wykonane, wianki najczęściej zachowały się w postaci szczątkowej (ryc. 7a, b, d), rzadziej się to okazy bardziej kompletne (ryc. 7c). Przypuszczamy, że część z tych ozdób głowy pierwotnie ozdobiona była kwiatami, na co może wskazywać obecność materiałów organicznych, zapewne płatków, przy niektórych wiankach (ryc. 7b).

Nawet zły stan zachowania i niewielka liczba tych zabytków pozwala jednak stwierdzić, że akce-

soria tego typu są bardzo zróżnicowane i przybierają formy od zupełnie prostych (ryc. 7d) po wianki wysublimowane, wieloelementowe (ryc. 7b), które można byłoby określić mianem „koron zmarłych” (*Totenkrone*). Na nowożytnych nekropoliach wrocławskich, wianki o tak rozbudowanej formie, spotykane były dotychczas raczej w pochówkach protestanckich (por. Wojcieszak 2007, s. 327–335; Guszpit *et al.* 2010, s. 632), rzadziej w katolickich (Wojcieszak 2010, s. 14–19). W przypadku niektórych stanowisk występowały one jednak także w grobach katolickich (np. Králíková 2006, s. 155–158; Čiháčková,

Ryc. 7. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wianki. a – grób nr 3; b – grób nr 11; c – grób nr 24; d – grób nr 34

Fig. 7. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Head garlands: a – grave No 3; b – grave No 11; c – grave No 24; d – grave No 34.

Omelka, Řemounová 2011, s. 1037–1040, ryc. 16), a także pochówkach nie przypisanych do konkretnego kręgu wyznaniowego (np. Przysiężna-Pizarska, Cieślik 2012, s. 52, ryc. 10). Na zwyczaj składania wianków, zarówno do grobów zmarłych wyznania katolickiego, protestanckiego jak i prawosławnego, wyraźnie wskazuje też analiza źródeł pisanych i ikonograficznych, a także inne znaleziska z ziem

polskich. Wydaje się, że od religii bardziej istotny był wiek zmarłej osoby, gdyż wianki spotykane są najczęściej w grobach dzieci i panien na wydaniu (Petrycka 2003). Zasada ta potwierdza się w przypadku badanego przez nas cmentarza (por. Pankiewicz, Marcinkiewicz, artykuł w niniejszym tomie, katalog – groby nr 11 i 34).

5. INNE PRZEDMIOTY (OZDOBY, CZĘŚCI STROJU, AKCESORIA OSOBISTE)

Do ozdób zaliczyć można zwinięty drucik z grobu nr 34 (ryc. 8a) oraz guzek znaleziony w grobie nr 3 (ryc. 8b). Nie wykluczamy, że oba przedmioty stanowią elementy wianków odkrytych właśnie w tych pochówkach, aczkolwiek w przypadku znaleziska z grobu nr 3, nie ma pewności czy guzek należy wiązać z wyposażeniem grobu.

Elementem uczesania i ozdoby głowy spotykanym na cmentarzyskach nowożytnych były także szpilki (Młyńska 2009, s. 49; Guszpit *et al.* 2010, s. 632; Przysiężna-Pizarska, Cieślik 2012, s. 52; por. także Sawicki, artykuł w niniejszym tomie). Jedną ze szpilek (inw. 863/09), pochodzących z badań przy

ul. Katedralnej 4, znaleziona została tuż przy grobie wtórnym nr 3, jednak jej związek z pochówkiem jest niejasny i nie może być ona traktowana jako element wyposażenia grobowego.

Spośród części stroju odkrytych w pochówkach przy kościele św. Piotra i Pawła wymienić można natomiast trzy przedmioty z grobu nr 30 (ryc. 8c). Znajdowały się one w centralnej części jamy grobowej, przy rękach i nogach zmarłego, przypuszczamy że były to pozostałości po guzikach. Zachowane przedmioty mogły ewentualnie stanowić elementy dekoracyjne trumny, w tym przypadku byłyby jednak raczej umieszczone z boku, przy krawędziach zarysu

Ryc. 8. Wrocław, ul. Katedralna 4. Inne (ozdoby, części stroju, akcesoria osobiste). a – grób nr 3; b – grób nr 29; c – grób nr 30; d – grób nr 33; e – grób nr 33

Fig. 8. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Other (ornaments, garment items, personal accessories): a – grave No 33; b – grave No 29; c – grave No 30; d – grave No 33

trumny. Do części stroju należy zaś niewątpliwie fragment skórzanej podeszwy buta, odkryty przy kościach stopy w grobie nr 33.

Element wyposażenia grobowego stanowiły zapewne fragmenty ozdobnej, puncowanej taśmy z brązu odkryte w grobie nr 29 (ryc. 8d). Ponieważ w pochówku tym znaleziono aż pięć medalików, pierwotnie przypuszczano, że elementy te mogą stanowić okucia szkatułki, w której znajdowały się dewocjonia. Szkatułki do przechowania różańców znane są z czasów baroku z Austrii i Bawarii (Laszczak 2006, s. 183). Dość prawdopodobne wydaje się jednak, iż okucia były dekoracją, nie szkatułki, ale książeczki do nabożeństwa.

Inaczej interpretujemy obecność w tym samym grobie grzebienia kościanego. Wydaje się, że przed-

miot ten nie stanowił intencjonalnego wyposażenia grobowego, ale dostał się do trumny w sposób przypadkowy (np. był schowany w kieszeni odzieży zmarłego).

Następną kategorią są przedmioty, z którymi zmarli nie zostali pochowani, ale dostały się one do grobów wraz z obfitującą w zabytki ziemią nakrywającą trumny. Należą do nich ułamki ceramiki, rozdrobnione kości zwierzęce, przęslik i inne przedmioty znajdowane w niektórych pochówkach (por. Pankiewicz, Marcinkiewicz, artykuł w niniejszym tomie, katalog groby nr: 21, 23, 26, 27, 31, 32). Być może w ten sposób należy także traktować przedmiot metalowy z ozdobną, kościaną rękojeścią z grobu nr 33 (ryc. 8e), jednak jego związek z pochówkiem jest niejasny.

6. NEKROPOLA PRZY KOŚCIELE ŚW. PIOTRA I PAWŁA NA TLE INNYCH CMENTARZYSK OKRESU NOWOŻYTNEGO

Cmentarzysko przy kościele św. Piotra i Pawła, choć nie zostało przebadane w całości, zaś większość odkrytych w jego obrębie grobów stanowiły pochówki wtórne, nie zawierające wyposażenia, obfitowało w dewocjonia. Odsetek przedmiotów związanych z kultem, znalezionych w grobach przy ul. Katedralnej 4, był bardzo wysoki (65% grobów które nie były wtórne, nawet biorąc pod uwagę, z zasady pozbawione wyposażenia, pochówki niemowląt i pochówki mocno naruszone młodszymi wkopami) i przekraczał zdecydowanie udział procentowy tego typu akcesoriów odkrywanych w innych częściach ziem polskich⁴. Frekwencja dewocjoniów z nekropoli przy kościele św. Piotra i Pawła odpowiadała raczej liczebności paciorków, różańców i medalików odkrywanych na niektórych stanowiskach z terenu Czech⁵.

Także biorąc pod uwagę, inne, bogatsze w znaleziska stanowiska cmentarne z terenu Śląska, liczba przedmiotów odkrytych na badanej przez nas nekropoli jest niemała. Największy i najbardziej zróżnicowany, znany dotąd zbiór medalików śląskich, odkryto w latach 1988–1989 podczas badań krypty grobowej pod kościołem cysterskim w Lubiążu, funkcjonującej w drugiej połowie XVII, XVIII i początkach XIX w.,

a więc od wrocławskiego cmentarza młodszej o co najmniej ćwierćwiecze. Mimo tego, że zabytki te pochodzą z krypty kościelnej, która była przeznaczona dla zakonników, a więc była miejscem szczególnym, wśród nich znajduje się tylko 9 medalików wykonanych z brązu, cyny i szkła (Witkowski 1989, s. 40, 44, 46–47, 51–53, 59, 63; 1990, s. 32, 35–36, 43–44, 49–50⁶). Znacznie skromniej prezentuje się kolekcja dewocjoniów pochodzących z cmentarzyska w Gliwicach, w obrębie którego na 163 pochówki tylko kilka zaopatrzonych było w przedmioty związane z kultem (Furmanek, Michnik 2004, s. 399).

Na badanej przez nas nekropoli szczególnie liczny był zbiór medalików, w którym obok form powszechnie występujących w XVII–XVIII w. (medalik św. Benedykta, antykizujący medalik z popiersiami Marii i Chrystusa), pojawiły się wyobrażenia nietypowe, charakterystyczne wyłącznie dla środowiska śląskiego okresu baroku. Należy do nich seria czterech medalików z Matką Boską Bardzką. Różnorodność przedstawień Madonny z Barda i niejednorodny stopień zaawansowania technologicznego i artystycznego tych wyrobów (od form bardzo prostych i zapewne tanich, po małe dzieła ówczesnej sztuki), świadczy o dużym znaczeniu lokalnego kultu Matki Boskiej Bardzkiej w XVII w. O roli Barda jako ważnego ośrodka pielgrzymkowego dla Śląska, ale także Zie-

⁴ Na cmentarzysku w Maniowach na około 2000 grobów wyposażenie w postaci różnych krzyżyków i medalików stwierdzono w przypadku 83 pochówków (około 4,1% – por. Chudzińska 1998, s. 10–11).

⁵ Cytowana już wyżej statystyka występowania różańców na cmentarzysku przy kościele św. Jana v Oboře w Pradze (Omelka, Řemounová 2008, s. 887, 904).

⁶ Przyczyną mniejszej, niż można byłoby przypuszczać, liczby medalików z krypty lubińskiej może być jej splądrowanie pod koniec II wojny światowej. Dewocjonia z Lubiąża przechowywane są obecnie w zbiorach Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu.

mi Kłodzkiej, Czech i Polski, w tym okresie dobitnie świadczą też źródła pisane. Według sprawozdań z wizytacji biskupich z 1652 r. najważniejszymi miejscami pielgrzymek dla Ślązaków były: Bardo, Jasna Góra oraz Trzebnica (Plebanek 1995, s. 90, 95–99, 108–109⁷).

Związek właśnie z tymi ośrodkami (z wyjątkiem Trzebnicy), oraz innymi miejscami pielgrzymkowymi, poświadczają wyobrażenia umieszczone na medalikach z cmentarzyska przy kościele św. Piotra i Pawła. Ustalenie dokładnej proveniencji niektórych z nich wymaga jeszcze dalszych badań, aczkolwiek analiza zbioru z ul. Katedralnej zdaje się potwierdzać spostrzeżenie innych badaczy, iż poszczególne medaliki często wiązały się z konkretnymi miejscami pielgrzymkowymi (Białobłocki 1992, s. 179; Chudzińska 1998, s. 24; Fassbinder 1998; Furmanek, Michnik 2004, s. 418; Młyńska 2009, s. 47) i stanowią świadectwo odwiedzania tych ośrodków pątniczych. Przypuszczalnie kompletowano medaliki pochodzące z miejsc świętych. Śladem takiej praktyki może być występowanie kilku, spinanych razem, medalików. Przypadki takie zanotowane zostały zarówno na badanej przez nas nekropoli (katalog – medaliki, nr: 12–16, 18–19), jak i na innych stanowiskach (Białobłocki 1992, s. 161, ryc. 2; Furmanek, Michnik 2004, s. 410). Znane są one też z dobrze zachowanych zbiorów dewocjonałów przechowywanych w niektórych placówkach muzealnych (Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Skarbiec Bazyliki Jasnogórskiej w Częstochowie). Zwyczaj ten ilustrują także dzieła sztuki (np. figura św. Jacka, dłuta Georga Leonarda Webera z około 1725 r., znajdująca się w kaplicy bł. Czesława, przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu). O podwieszaniu, w XVII w., medalików do gotowych już różańców świadczy też znane zalecenie stosowania takiej praktyki udzielone zgromadzeniu szarytek (Hiżycki 2001, s. 12).

Zamiejscowe pochodzenie medalików wydaje się stać w sprzeczności z potwierdzoną dla stanowiska przy ul. Katedralnej 4, lokalną produkcją paciorków różańcowych (por. Jaworski, artykuł w niniejszym tomie). Tę pozorną sprzeczność wyjaśnia jednak opisywana wyżej praktyka przywożenia medalików z miejsc pielgrzymkowych.

Obok nieznanej dziś, tradycji podwieszania medalików do różańców, rozbieżności pomiędzy dzisiejszą a XVII-wieczną formą różańca, notujemy także w układzie paciorków sznurów modlitewnych odkrytych na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła, oraz innych nekropolach z tego czasu. Świadczy to o ewolucji form różańców jeszcze w okresie nowożytnym.

O szczególnej wartości zbioru z ul. Katedralnej 4 decyduje także bardzo duża spójność chronologiczna omawianych zabytków. W odniesieniu do materiałów z innych nekropoli, które mogą stanowić tło porównawcze dla analizowanego zbioru dewocjonałów, możliwe było tylko ogólne określenie ich datowania przypadającego najczęściej na XVII–XVIII w. (Białobłocki 1992, s. 162–163; Chudzińska 1998, s. 10; Furmanek, Michnik 2004, s. 412; Trawicka 2007, katalog), zaś w niektórych przypadkach było ono jeszcze szersze (Wachowska 1971, s. 45; Omelka, Řemounová 2008, s. 904; Młyńska 2009, s. 44–46; Przysiężna-Pizarska, Cieślík 2012). Ramy chronologiczne użytkowania cmentarza przy kościele św. Piotra i Pawła w latach 1621–1670 wyznaczają w sposób bardzo precyzyjny źródła pisane (por. Wojcieszak, artykuł w tym tomie). Datowanie to nie stoi w sprzeczności z analizą przestawień ikonograficznych, będących zapewne inspiracją dla scen przedstawionych na niektórych medalikach. Określenie dokładnej chronologii zbioru może być zatem bardzo pomocne w datowaniu innych zabytków tego typu z terenu Europy Środkowej.

7. KATALOG ZNALEZISK

Różańce

1. Grób nr 1, szkielet 2 (ryc. 1a, nr inw. 1079/09). Różaniec wykonany z paciorków kościanych: podłużnych (56 sztuk o wymiarach 9,1×6,5 mm) i owalnych karbowanych (7 sztuk – średnica 9,2 mm), zamykających każdą dziesiątkę pętli różańcowej. Na sznurze znajdował się krzyżyk, także wykonany z kości, zaś na końcu doczepiono medalik.

2. Grób nr 4, szkielet 3 (ryc. 1b, nr inw. 200/09). Koronka złożona z 25 karbowanych paciorków kościanych o średnicy 10 mm, z których 18 rozmieszczonych było najprawdopodobniej na pętli, 3 na sznurze, zaś 4 większe (średnica 1,25 mm) rozdzielały zapewne (niepełne) dziesiątki. Wnioskując z ułożenia paciorków przy zmarłym, pętlę spinała kościana plakietka, poniżej znajdował się pojedynczy, pozbawiony karbowania, koralik o średnicy 12,5 mm. Na zakończeniu sznura znajdował się kościany krzyżyk.

⁷ Dokładniej o ruchu pielgrzymkowym do Barda w dobie baroku tamże na s. 95–99, 108, 109.

3. Grób nr 7 (ryc. 1c, nr inw. 339/09). Kompletny różaniec złożony z 67 owalnych paciorków kościanych różnej średnicy (13,8 mm – 5 sztuk, 10 mm – 52 sztuki, 4,8 mm – 7 sztuk, 3,5 mm – 3 sztuki), kościanego krzyżyka i medalika. Pętla składała się z pięciu dziesiątek, nanizanych z paciorków o średnicy 10 mm; każdą dziesiątkę kończyły masywne okazy o średnicy 13,8 mm. Znajdowały się one także na początku i na końcu sznura zakończonego krzyżykiem i dopiero dalej podwieszonym medalikiem.

4. Grób nr 8, szkielet 4 (ryc. 1d, nr inw. 969/09). Odkryto 44 kościane, owalne paciorki o średnicy 5 mm, poprzedzielane 4 większymi, karbowanymi sztukami o średnicy 8,3 mm, tworzące razem pętlę różańcową. Jeden z większych paciorków umieszczony był zapewne na sznurze zakończonym wielodzielnym krzyżykiem kościanym i medalikiem.

5. Grób nr 14, w jamie grobu nr 11 (ryc. 1e, nr inw. 663/09). Różaniec wykonany z 39 paciorków kościanych o średnicy 5 mm, łączonych za pomocą ogniwek z brązu. Pięć większych, karbowanych paciorków (także kościanych, o średnicy 8,8 mm) rozdzielało zapewne poszczególne dziesiątki różańcowe. Małe, szklane paciorki są najpewniej pozostałością krzyżyka zamieszczonego na końcu różańca.

6. Grób nr 22, w jamie grobu nr 11 (ryc. 2a, nr inw. 949/09). Złożony z 50 kościanych paciorków o średnicy 5,3 mm połączonych ogniwkami z brązu. Granicę między dziesiątkami wyznaczały szklane, niebieskie paciorki o średnicy 7,5 mm, dodatkowo oddzielone od mniejszych okazów spiralnymi zwojami z brązu. Element dodatkowy różańca, stanowiły dwa większe paciorki, umieszczone przy końcu pętli. Pętlę zamykał krzyżyk uformowany z mniejszych, granatowych paciorków szklanych. Poniżej znajdował się drugi, mniejszy krzyżyk, jeszcze niżej sznur, prawdopodobnie z 9 paciorków, i kolejny, odlewany krzyżyk.

7. Grób nr 15, szkielet 1 (ryc. 2b, nr inw. 841/09). Jedyne różaniec wykonany z paciorków szklanych: białych o średnicy 5,7 mm (28 sztuk) i granatowych o średnicy 8,1 mm (8 sztuk). Paciorki granatowe rozdzielały zapewne dziesiątki różańcowe, wykonane z białych koralików, a także tworzyły sznur, zakończony krzyżykiem, uformowanym z małych, zielonych paciorków, i medalikiem.

8. grób nr 15, szkielet 2 (2c, nr inw. 1000/09). W grobie tym odkryto trzy większe kościane paciorki, o kształcie wydłużonego owalu (12,6×7,3 mm) i 28 mniejszych (8,3×6 mm) o analogicznym kształcie. Mniejsze sztuki stanowiły zapewne poszczególne sekwencje dziesiątek, większe te dziesiątki oddziela-

ły. Koronka zakończona była medalikiem, obecności krzyżyka nie stwierdzono.

9. Grób nr 29 (ryc. 2d, nr inw. 1115/09). Różaniec liczył tylko 13 paciorków: 12 sztuk to paciorki o średnicy 8,5 mm, pojedynczy większy (1,3 mm średnicy, uszkodzony) mógł pierwotnie pełnić funkcję zamknięcia dziesiątki. Nie przypuszczamy aby był to różaniec złożony z jednej dziesiątki. Uszkodzenie paciorka wskazuje raczej na zniszczenie przedmiotu już w jamie grobowej.

Paciorki (z wyłączeniem tych, które opisano jako elementy różańców lub wianków)

1. Grób nr 13 (nr inw. 655/09). Przy głowie zmarłej, odkryto 5 paciorków kościanych: 2 sztuki owalnych (7,2 mm) i 3 podłużnych (6×4,5 mm). Mają one kształt analogiczny do paciorków różańcowych, jednak ich lokalizacja budzi wątpliwości co do funkcji.

2. Grób nr 16 (nr inw. 850/09). Pojedynczy paciorek kościany, owalny o średnicy 6 mm.

3. Wykop IX, ar 4, éw. A (nr inw. 532c/09). Pojedynczy paciorek kościany z zachowanym fragmentem łańcuszka (dwa ogniwka) z brązu.

Krzyżyki

1. Grób nr 1, szkielet 2 (ryc. 3a, nr inw. 1079/09). Krzyżyk kościany wykonany z podłużnego, profilowanego paciorka kościanego ułożonego poziomo oraz dwóch małych, owalnych paciorków i dwóch większych, specjalnie profilowanych, rozmieszczonych symetrycznie w pionie.

2. Grób nr 4, szkielet 3 (ryc. 3b, nr inw. 200/09). Krzyżyk kościany wykonany z podłużnego, profilowanego paciorka kościanego ułożonego pionowo oraz (pierwotnie) dwóch (zachował się tylko jeden) profilowanych paciorków rozmieszczonych w pionie.

3. Grób nr 7 (ryc. 3c, nr inw. 339/09). Krzyżyk kościany wykonany z podłużnego, profilowanego paciorka ułożonego poziomo oraz dwóch profilowanych paciorków rozmieszczonych symetrycznie w pionie.

4. Grób nr 8, szkielet 4 (ryc. 3d, nr inw. 969/09). Krzyżyk kościany wykonany z podłużnego, profilowanego paciorka, o długości 12 mm, ułożonego poziomo. Pionowe ramię krzyża wykonano z 4 paciorków rozmieszczonych symetrycznie – po dwa z każdej strony ramienia poprzecznego. Użyto w tym celu okrągłych, kościanych paciorków o średnicy 5 mm.

5. Grób nr 14, w jamie grobu nr 11 (ryc. 3e, nr inw. 663/09). Krzyżyk wykonany z 6 szklanych, nie-

bieskich paciorków, średnicy 5 mm każdy; paciorki osadzone na ramie z drutu miedzianego.

6. Grób nr 22, w jamie grobu nr 11 (ryc. 3f, nr inw. 949/09). Odlewany krzyżyk z brązu z Pasyjką.

7. Grób nr 22, w jamie grobu nr 11 (ryc. 3g, nr inw. 949/09). Krzyżyk uformowany z niebieskich, szklanych paciorków; na każdym z ramion krzyża po jednym większym i mniejszym paciorku, na dolnym ramieniu dodatkowo 3 mniejsze paciorki; paciorki osadzone na ramie z drutu miedzianego.

8. Grób nr 22, w jamie grobu nr 11 (ryc. 3h, nr inw. 949/09). Cztery granatowe, szklane paciorki osadzone były na ramie z drutu miedzianego.

9. Grób nr 15, szkielec 1 (ryc. 3i, nr inw. 841/09). Krzyżyk uformowany z podłużnego, kościanego paciorka (8,3×6 mm) oraz dwóch małych (3,2 mm średnicy), zielonych paciorków, stanowiących razem poziome ramie krzyża. Ramie pionowe uformowane z okrągłych (5,7 mm średnicy), białych paciorków szklanych.

10. Grób nr 29 (ryc. 3j, nr inw. 1115/09). Mały, równoramienny krzyżyk z brązu, z niewielkim otworem na skrzyżowaniu ramion.

Medaliki

1. Grób nr 1, szkielec 2 (ryc. 6b, nr inw. 1077/09). Medalik stanowiący zakończenie różańca. Brązowy, tłoczony. Okrągły z obramieniem zdobionym czterema, zachowanymi w różnym stopniu, uskrzydłonymi główkami anielskimi. Z otworkiem do zawieszenia. Dwustronny, z przedstawieniami: Stygmatyzacji św. Franciszka z Asyżu na awersie i nieczytelnym wyobrażeniem na rewersie.

2. Grób nr 1, szkielec 3 (ryc. 4c, nr inw. 1097/09). Owalny medalik ażurowy z brązu, z kółkiem do zawieszenia i zawieszka u dołu. Wykonany techniką odlewu, opracowany dwustronnie (przód i tył postaci) z przedstawieniem Ukrzyżowania z Marią i św. Janem Ewangelistą, stojącymi pod krzyżem. Z boku, na ramce ozdobne wypustki.

3. Grób nr 7 (ryc. 4e, nr inw. 428/09). Medalik stanowiący zakończenie różańca. Owalny z ramką brązową, zdobioną perełkowaniem, z zawieszka górną i dolną. Na awersie, za płaską, szklaną szybą, reliefowe, barwione przedstawienie Madonny z Dzieciątkiem, z kościoła cysterskiego w Bardzie, wzorowane na XVII-wiecznej, bardzkiej grafice dewocyjnej. Ujęte frontalnie, stosunkowo wierne odtworzenie romańskiej figurki z Barda, ukazanej pod baldachimem. Ozdoby tronu i baldachim – błękitno-czerwone. Korona i maforium Madonny – białe, tunika – czerwona, płaszcz – błękitny. Pozostałe barwy nie zachowane. Na rewersie, repusowany

w blasze brązowej, wizerunek Chrystusa Ukrzyżowanego z Marią i św. Janem Ewangelistą stojącymi pod krzyżem. Zapewne wyrób śląski.

4. Grób nr 8, szkielec 4 (ryc. 6a, nr inw. 969/09). Medalik stanowiący zakończenie różańca. Dwustronny, wykonany z brązu, techniką odlewu: okrągły, z ramką, zawieszka i trzema ozdobnymi wypustkami. Na awersie półpostać Madonny z Dzieciątkiem w typie licznych gotyckich, czeskich obrazów kultowych, jak np. z katedry św. Wita w Pradze lub tzw. Palladium Narodu Czeskiego – miedzianej, złożonej plakietce z kościoła jezuitów w Starej Bolesłavi. Na uszkodzonym nieco rewersie widnieje prawdopodobnie wizerunek figurki praskiego Dzieciątka Jezus z kościoła karmelitów p.w. Matki Boskiej Zwycięskiej na Małej Stranie w Pradze. Wyrób czeski (?).

5. Grób nr 9 (ryc. 4f, nr inw. 426/09). Medalik brązowy, odlewany. Dwustronny, z profilowymi, antykizującymi popiersiami Chrystusa na awersie i Marii na rewersie, z promienistymi aureolami. Przedstawienia analogiczne jak na medaliku z grobu nr 29 – ryc. 4g, przy czym zachodzą drobne różnice w wymiarach i dekoracji tła. Wyrób włoski (?).

6. Grób nr 15, szkielec 1 (ryc. 6f, nr inw. 840/09). Medalik stanowiący zakończenie różańca. Brązowy, zapewne tłoczony; owalny z uszkiem. Źle zachowany, z nieczytelnymi przedstawieniami na awersie i rewersie.

7. Grób nr 15, szkielec 2 (ryc. 4a, nr inw. 847/09). Medalik stanowiący zakończenie różańca. Wykonany z brązu, techniką odlewu; owalny, z uszkiem i zawieszka. Na awersie profilowe popiersie św. Kajetana Thiene, współzałożyciela zakonu teatynów i napis w otoku: (CA)IETANVS THIENVVS. Na rewersie przedstawienie Ukrzyżowania ze słońcem i księżycem po bokach oraz wypełniającą tło inskrypcją: IESVS CHRISTVS/REX. GLORIE VENIT/IN. PACE. DEVS. HOMO./FACTVS. EST/ET. VERBVM. CARO./FACTVM. EST. XPS./VINCIT. XPS. REG/NAT. XPS. IMPERAT/ XPS.AB.OMNIUM./MAL N.D [Jezus Chrystus Król Chwały przybywa w pokoju. Bóg stał się człowiekiem i Słowo stało się ciałem. Chrystus Wodzem, Chrystus Królem, Chrystus Władcą nam. Chrystus od wszelkiego zła niech nas chroni]. Podobne przedstawienie ukrzyżowania i inskrypcja także na medaliku nr 18 (ryc. 4b).

8. Grób nr 16 (ryc. 6g, nr inw. 849/09). Duży medalik z brązu i szkła. Owalny, wykonany z dwóch szybek w oprawie brązowej, zaopatrzonej w zawieszka i uszko. Pomiedzy szybkami umieszczony pergamin lub papier, na którym widoczne pozostałości inskrypcji. Czytelne prawdopodobnie słowo „Wort”.

9. Grób nr 16 (ryc. 4d, nr inw. 849/09). Owalny, ażurowy medalik, odlany z brązu. Przedstawia scenę Ukrzyżowania ze stojącymi pod krzyżem Marią i św. Janem Ewangelistą, ujętą ramką z ozdobnymi wypustkami. Podobny jak medalik nr 2 (ryc. 4c).

10. Grób nr 25, szkielec 1 (ryc. 4h, nr inw. 1041/09). Medalik z brązu, owalny, z obramieniem zdobionym perełkowaniem. Zawieszka odłamana. Na awersie przedstawienie Madonny z kościoła cysterskiego w Bardzie. Wokół głowy Marii aureola promienista. W otoku napis: S. MARIA. D. WART(A) [Św. Maria z Barda]. Na rewersie przedstawienie Świętej Rodziny powracającej z Egiptu. Siedząca Maria z Dzieciątkiem na kolanach, obok stojący św. Józef, w tle widoczny płot oraz drzewo palmowe. W otoku napis: IESUS MA(RIA) (IO)SEPH. U dołu litery: C + S. Identyfikacyjny jak nr 19 (ryc. 4i). Zapewne wyrób śląski.

11. Grób nr 25, szkielec 2 (ryc. 6c, nr inw. 1076/09). Medalik św. Benedykta, wykonany z blaszki brązowej techniką wybijania; owalny, z uszkiem. Obwieszony ramką z perełkowaniem. Na awersie przedstawienie św. Benedykta z Nursji i napis wokół: CRV(X) (S) BENEDICTI. PAT. [Krzyż św. Ojca Benedykta]. Na rewersie tzw. krzyż św. Benedykta z zapisanymi skrótami inskrypcjami typowymi dla tego przedstawienia.

12. Grób nr 29 (ryc. 4j, nr inw. 1121/09). Duży medalik z brązu wykonany techniką tłoczenia (wzór bardzo starannie odcisnięty). Prostokątny o ściętych narożach, z prostokątnym uszkiem. Na awersie przedstawienie Madonny z Dzieciątkiem z Barda, obwiedziona bordiurą z inskrypcją: S. MARIA DE WARTHA [Św. Maria z Barda]. Na rewersie przedstawienie Świętej Rodziny w ikonograficznym typie Dwóch Trój, Boskiej i Ludzkiej, Niebieskiej i Ziemskiej (Bóg Ojciec, Syn Boży i Duch Święty oraz Jezus, Maria i Św. Józef), wzorowane na niderlandzkiej grafice Hieronima Wierixa z początku XVII w. i być może nawiązujące do obrazu Świętej Rodziny (św. Józefa) w kolegiacie Wniebowzięcia NM Panny w Kaliszu. Zapewne wyrób śląski.

13. Grób nr 29 (ryc. 6e, nr inw. 1109/09). Medalik św. Benedykta wykonany z blaszki brązowej techniką wybijania; owalny z zawieszka. Bardzo źle zachowany. Na awersie stojąca postać św. Benedykta, z resztką nieczytelnego napisu. Na rewersie krzyż św. Benedykta z trudno czytelnymi pozostałościami inskrypcji typowej dla tego przedstawienia.

14. Grób nr 29 (ryc. 6d, nr inw. 1121/09). Medalik św. Benedykta; wybijany, wykonany z brązu, owalny. Bardzo źle zachowany. Na awersie stojąca postać św. Benedykta (zachowane resztki przedstawienia i po-

jedyncze litery). Rewers z krzyżem św. Benedykta, trudno czytelnym.

15. Grób nr 29 (ryc. 6h, nr inw. 1121/09). Medalik wykonany z blaszki brązowej techniką wybijania; owalny. Bardzo źle zachowany, ze słabo widocznym fragmentem szat stojącej postaci (?). W otoku zachowany fragment napisu (...) V: M(...) [VIRGO MARIA ? – Panna Maria ?]. Na awersie bordiura z nieczytelną inskrypcją.

16. Grób nr 29 (ryc. 4g, nr inw. 1115/09). Duży medalik z brązu; odlew cyzelowany. Znakomicie zachowany, wykonany na bardzo wysokim poziomie artystycznym. Owalny z zawieszka. Ozdobiony antykizującymi profilowymi popiersiami Chrystusa na awersie i Marii na rewersie, z kolistymi aureolami ponad głowami, typowymi dla sztuki włoskiej. Zapewne wyrób włoski. Analogiczny, ale nie identyczny, jak medalik nr 5 (ryc. 4f).

17. Wykop IX, ar 2, ćw. A, warstwa 1 (ryc. 6i, nr inw. 22/09) – duży medalion z brązu, o kształcie ostroowalnym, z resztkami uszka. Zasadnicza część medalika wykonana techniką odlewu, zapewne obwiedziona koszulką z brązu. Przedstawienia awersu i rewersu zupełnie zniszczone. Na jednej ze stron widoczne ślady bordiury, być może z resztką inskrypcji. Zważywszy na nietypowy kształt medalionu, wiążący się często z symboliką maryjną wysunąć można ostrożną hipotezę, o poświęceniu go Najświętszej Marii Pannie. Nie wykluczone, iż był to medalion pielgrzymi, starszy niż wszystkie pozostałe zabytki z omawianego zbioru.

18. Wykop IX, ar 3, ćw. A, warstwa 2 (ryc. 4b, nr inw. 432/10). Duży medalik z brązu, odlany, owalny z uszkiem. Na awersie scena spotkania św. Pawła Pustelnika z Teb i św. Antoniego Egipskiego Opatą, siedzących i rozmawiających pod drzewem palmowym, nad którym unosi się kruk z chlebem w dziobie. Wokół inskrypcja: (S) PAVLVS. P(RI-MUS). EREM(ITA) / S. ANTONIVS. ABB(AS). [św. Paweł, pierwszy pustelnik, św. Antoni opat]. Na rewersie scena Ukrzyżowania ze słońcem i księżycem oraz inskrypcja: IESVS CHRISTVS / REX GLORIE etc. (analogiczna jak w medaliku nr 7, ryc. 4a). Kult św. Pawła z Teb szerzony był przez zakon paulinów. Być może wyrób polski.

19. Wykop IX, ar 3, ćw. A, warstwa 2 (ryc. 4i, nr inw. 432/10). Złączony z medalikiem poprzednim, owalny medalik wykonany z brązu techniką wytłaczania. Przedstawia Świętą Rodzinę wracającą z Egiptu. Na rewersie: Madonna z Barda. Identyfikacyjny w swym kształcie, przedstawieniach i napisach z medalikiem nr 10 (ryc. 4h). Zapewne wyrób śląski.

Wianki

1. Grób nr 3 (ryc. 7a, inw. 308/09). Zachowany w postaci fragmentu miedzianego zwoju, o technice wykonana analogicznej, jak w przypadku kompletnego wianka z grobu 24. Obok zwitka miedzianego odkryto fragmenty nieokreślonego tworzywa organicznego (reszki tkaniny lub płatki kwiatów).

2. Grób nr 11 (ryc. 7b, inw. 592, 593/09). Zachował się w postaci szczątkowej, ale przypuszczalnie miał dość okazałą formę. W jego skład wchodziły: elementy organiczne stanowiące relikty płatków kwiatowych lub igliwia, spiralne skręcone druciki miedziane zakończone cekinami oraz drobne, białe paciorki szklane o średnicy 4,2 mm.

3. Grób nr 24 (ryc. 7c, inw. 983/09). Wianek zachowany całkowicie. Egzemplarz ten wykonano z drucika miedzianego, skręconego spiralnie wokół własnej osi. Miedziane zwoje nawinięte były na osnowę wykonaną z materiału organicznego (słomka?).

4. Grób nr 34 (ryc. 7d, inw. 614/10). Wianek wykonany z czterech splecionych łądyg giętkiego drewna, stanowiących jego osnowę, a związanych płaskim sznurkiem. W okolicach wianka znaleziony także zwitek z brązu (por. katalog – inne) i pojedynczy paciorek szklany średnicy 4 mm, stanowiące być może także jego elementy.

Inne (ozdoby, części stroju, akcesoria osobiste)

1. Grób nr 3 (ryc. 8a, nr inw. 210/09). Guzek wykonany z brązu; z jednej strony płaski z drugiej ostro zakończony; brak otworu czy uszka do zamocowania przedmiotu.

2. Grób nr 29 (nr inw. 1102/09). Grzebień kościanny, dokładna charakterystyka zob. Jaworski, artykuł w tym tomie.

3. Grób nr 29 (ryc. 8b, nr inw. 1110/09). Siedem fragmentów ozdobnej, puncowanej taśmy z brązu, w tym 4 prostokątne, dwa trapezowate (jeden ułamany) i jeden okrągły (także ułamany).

4. Grób nr 30 (ryc. 8c, nr inw. 1111/09). Trzy przedmioty (mocno skorodowany metal?) z półkolistymi odciskami znalezione w centralnej części jamy grobowej przy rękach i nogach zmarłego.

5. Grób nr 33 (nr inw. 603/10). Fragment skórzanej podeszwy buta odkryty przy kościach stopy.

6. Grób nr 33 (ryc. 8d, nr inw. 574/09). Przedmiot metalowy z ozdobną, kościaną rękojeścią, którego funkcji nie potrafimy określić.

7. Grób nr 33 (ryc. 8e, nr inw. 615/10). Spiralnie zwinięty drucik ze ściętymi końcami. Znaleźisko pierwotnie zinterpretowano jako kolczyk, ale zachowane na przedmiocie reszki materiału sugerują, że był zamieszczony na opasce? czepku? (być może stanowił element wianka).

LITERATURA

- Białobłocki K.
1992 *Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem*, Slavia Antiqua, t. 33, s. 161–185.
- Chrzanowski T.
1980 *Bardo*, seria: *Śląsk w zabytkach sztuki*, M. Zlat (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Chudzińska B.
1998 *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarza we wsi Maniowy na Podhalu*, Kraków.
- Čiháčeková L., Omelka M., Řemounová O.
2011 *Nálezy z archeologického výzkumu hřbitova u kostela sv. Bartoloměje v Rakovníku. Příspěvek k poznání pohřební výbavy obyvatel barokního města*, Archeologie ve středních Čechách, t. 15, s. 1029–1049.
- Fassbinder S.
1998 *Wallfahrten von Südwestdeutschland nach Böhmen in 17./18. Jh.*, Archäologische Nachrichten aus Baden, t. 58, s. 45–51.
- Forbelský J., Royt J., Horyna M.
1992 *Pražské Jezulátko*, Praha.
- Furmanek M., Michnik M.
2004 *Dewocjonalia z cmentarza przy kościele pw. Wszystkich Świętych w Gliwicach*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XIX, s. 399–420.
- Gorys E.
2007 *Leksykon świętych*, Warszawa.
- Guszpit P., Mruczek R., Wojcieszak J., Wojcieszak M., Wójcik M.
2010 *Pierwszy wrocławski cmentarz protestancki przy kościele imienia Salwatora – wstępne wyniki badań*, [w:] B. Czechowicz (red.), *Śródmiejska Katedra. Kościół Św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, Wrocław, s. 629–636.
- Hatscher J. D.
1870 *Der Wallfahrtsort Albendorf. Sein Entstehen und sein Fortbestand*, Albendorf.
- Hiżycki S.
2001 *Medalik św. Benedykta*, Tyniec.
- Hollstein's
2003 *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450–1700*, t. LXII, Van der Stock J., Leesberg M. (red.), *The Wierix Family*, cz. IV, Rotterdam.
- Kapustka M.
2011 *Barokowa figura maryjna – średniowieczny wizerunek a historia konfesjyna doby baroku*, [w:] A. Kozieł (red.), *Bardo. Skarby sztuki*, Legnica, s. 97–102.
- Klapper J.
1922 *Seit wann ist Wartha ein Marienwallfahrtsort?*, Schlesische Geschichtsblätter (1922), s. 29–35.

- Knauer P.
1917 *Die Entstehung des Marienwallfahrtsortes Wartha in Schlesien. Eine quellenkritische Untersuchung*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, Jg. 51, s. 164–217.
- Králíková M.
2006 *Pohřební ritus 16.–18. století na Moravě a ve Slezsku. S přihlédnutím k území střední Evropy*, maszynopis pracy doktorskiej znajdującej się w: Filozofická fakulta, Ústav archeologie a muzeologie, Masarykova univerzita, Brno.
- Laszczak M.
2006 *Historia różańca*, Kraków.
- Mitkowska A.
1984 *Wambierzyce*, seria: *Śląsk w zabytkach sztuki*, M. Zlat (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Młyńska A.
2009 *Materiały archeologiczne pozyskane podczas badań prowadzonych w kościele p.w. św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dziewic w Strońsku nad Wartą*, Sieradzki Rocznik Muzealny, t. 12, s. 46–61.
- Omelka M.
2006 *Nález neobykle členěného medallionu s vyobrazením kříže svatého Benedykta a Zachariášova požehnání ze Šporkovy ulice č.p. 322/III v Praze*, Archaeologica Pragensia, t. 18, s. 143–152.
- Omelka M., Řemounová O.
2008 *Soubor korálků ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha-Malá Strana)*, Archeologie ve středních Čechách, t. 12, s. 887–961.
- Omelka M., Řemounová O., Šlancarová V.
2009 *Soubor křížků ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha-Malá Strana). I. Obecné formy kříže*, Archeologie ve středních Čechách, t. 13, s. 1001–1083.
2010 *Soubor křížků ze zaniklého hřbitova při kostelu sv. Jana v Oboře (Praha-Malá Strana). II. Specjální kříže*, Archeologie ve středních Čechách, t. 14, s. 467–520.
- Petrycka A.
2003 „Umrzeć w wianku”. *Próba interpretacji nowożytnych pochówków z wiankami*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 51, z. 1, s. 17–26.
- Plebanek K.
1995 *Sanktuarium Matki Bożej Strażniczki Wiary. Bardo Śląskie*, Bardo.
- Przysiężna-Pizarska M., Cieślík A.
2012 *Wstępne wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku średniowiecznym w Byczynie, województwo opolskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009–2010, Katowice, s. 50–55.
- Rewoliński T.
1887 *Medale religijne odnoszące się do Kościoła Katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Kraków.
- Rostkowska B.
1996 *Dewocjonalia: medaliki i krzyżki. Tkaniny ozdobne*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz. Badania 1969–1973*, t. 2, Warszawa, s. 327–389.
- Saczyńska M.
2011 *Sznury modlitewne – z dziejów praktyk dewocyjnych na ziemiach polskich w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności (z kilkoma przykładami z Europy Środkowej)*, [w:] A. Barciak (red.), *Realia życia codziennego ze szczególnym uwzględnieniem Śląska, Kultura Europy Środkowej*, t. XIV, Katowice-Zabrze, s. 49–68.
- Staffa M. (red.)
1993 *Słownik Geografii Turystycznej Sudetów*, t. 12, Góry Bardzkie, Wrocław.
- Trawicka E.
2007 *Dewocjonalia ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, Archeologia Gdańska, t. III, s. 57–66.
- Urban W.
1982 *O kulcie Matki Boskiej Częstochowskiej w Archidiecezji Wrocławskiej*, Studia Claromontana, t. 3, s. 203–231.
- Wachowska B.
1971 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku szkieletowym koło kościoła św. Piotra w Głogowie*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, s. 44–45.
- Wachowski K.
2010 *Cmentarz przy kościele klasztornym św. Macieja we Wrocławiu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. I (= Wratislavia Antiqua, t. 12), Wrocław, s. 165–170.
- Witkowski J.
1989 *Inwentarz zabytków ruchomych odkrytych w krypcie kościoła pocysterskiego w Lubiążu*, [w:] T. Kaletyn (red.), *Raport z prac porządkowo-anatomicznych w krypcie grobowej kościoła N. P. Marii w Lubiążu*, Wrocław, s. 40–64.
1990 *Inwentarz zabytków ruchomych odkrytych w krypcie kościoła pocysterskiego w Lubiążu*, [w:] T. Kaletyn (red.), *Lubiąż. Klasztor cystersów. Wyniki badań z lat 1988–89*, Wrocław, s. 32–52.
- Wojcieszak M.
2007 *Protestanckie cmentarzysko przy kościele Marii Magdaleny we Wrocławiu*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 49, s. 321–344.
2010 *Nekropole wrocławskiej katedry p.w. św. Jana Chrzciciela. Nowożytny cmentarz na Zatumiu* [w:] K. Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. I (= Wratislavia Antiqua t. 12), Wrocław, s. 11–51.
- Zbudniewek J.
2002 *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa*, [w:] F. Kiryk (red.), *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t.1, Okres staropolski*, Częstochowa, s. 385–427.
2011 *Paulini*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. XV, Lublin, s. 83–86.

Aleksandra Pankiewicz
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48, 50–139 Wrocław
e-mail: ohlap@poczta.onet.pl

Jacek Witkowski
Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 36, 50–139 Wrocław
e-mail: sekret@szermierz.uni.wroc.pl